

Srđan Cvetković*

KRIVIČNOPRAVNE OSNOVE POLITIČKE REPRESIJE U SRBIJI 1944–1985.

Apstrakt. U radu su dati pregled i analiza propisa koji su služili kao instrumenti političke represije u socijalističkom periodu razvoja Srbije i Jugoslavije (1945–1985). Posebna pažnja je posvećena društveno-političkom kontekstu u kojem su zakoni nastali i potrebi partije u vreme samoupravnog socijalizma da kreira imidž zemlje „liberalnog komunizma” i da se, stvarajući privid pravne države, distancira od staljinističke prakse, s jedne strane, i da održi politički monopol partije i ideologije i suzbije narastanje društvene kritike i otpora, s druge strane.

Ključne reči: krivičnopravno zakonodavstvo, ljudska prava, politički delikti, socijalizam, Srbija

1. REVOLUCIONARNI PROPISI

Još u toku narodnooslobodilačkog i građanskog rata javila se potreba da se primena političke represije i rad sektora bezbednosti pravno regulišu i utemelje. Takvim dokumentima se mogu smatrati akti kao što su *Fočanski propisi* (februar 1942) ili *Krajinski dokumenti* u kojima se prvi put javlja izraz „neprijatelj naroda“. Njime su bili obuhvaćeni oni koji na bilo kakav način služe okupatoru „špijuni, izdajnici, plaćenici, neprijateljski agenti, saboteri i paničari“ i dela koja su bila u nadležnosti narodnooslobodilačkih odbora. U istim dokumentima su definisani organizacija i rad vojnog sudstva. Odlukom AVNOJ-a br. 9 od 30. novembra 1943. godine pri Predsedništvu NKOJ-a obrazovana je *Državna komisija* sa zadatkom utvrđivanja odgovornosti, pronalaženja i privođenja, kažnjavanja lica odgovornih za ratne zločine okupatora i njegovih pomagača. NKOJ je imenovao članove Državne komisije, doneo pravilnik o radu, definisao pojam „ratnog zločina“ i oblike dokaznog materijala. Svi organi su bili obavezani da pruže najveću moguću pomoć u istrazi, a za svoj rad komisija je bila odgovorna NKOJ-u, odnosno vladi FNRJ.¹ Na osnovu toga,

* Institut za savremenu istoriju, Beograd, scvetkovic72@gmail.com, ORCID 0000-0002-6598-1263.

1 Prema nepotpunim podacima, Državnoj komisiji, zemaljskim komisijama i svim drugim istražnim organima dostavljeno je 938.828 prijava o ratnim zločinima i zločincima. Napravljeno je oko 550.000 zapisnika sa saslušanja svedoka i optuženih, pronađeno je oko 20.000 originalnih

Državna komisija i zemaljske komisije donosile su odluke kojima su pojedina lica označena kao ratni zločinci ili izdajnici. Komisije su donele oko 120.000 odluka kojima je proglašeno i registrovano 66.420 ratnih zločinaca i saradnika okupatora, od toga 17.175 okupatorskih i 49.245 domaćih ratnih zločinaca. U arhivi Državne komisije registrovano je 25.875, od toga 8.700 domaćih ratnih zločinaca. Od tog broja oko 8.000 su odluke Državne komisije, a od zemaljskih komisija primljeno je ostalo.

Najvažniji opšti pravni akt u toj oblasti bila je *Uredba Vrhovnog štaba o vojnim sudovima* izdata 24. maja 1944. godine, kojom su određena najteža krivična dela, vojni zločini, definisan termin „narodni neprijatelj“ (građanin koji je na bilo koji način pomagao neprijateljima, slabio moć i nanosio štetu narodnooslobodilačkoj borbi).² Široka definicija i neodređenost krivičnih dela, kao i drakonski sistem kazni, koje nisu bile propisane za pojedinačna krivična dela već je bilo prepušteno sudovima (koji su bili potpuno pod kontrolom Partije) da procene i odrede kaznu za svaki pojedinačni slučaj, otvarali su mogućnost političke zloupotrebe.³

Po oslobođenju, u republikama i u Srbiji osnovani su *sudovi časti* kao lustraciona institucija koja je sudila za blaže oblike kolaboracije. Odluka o ustanovljenju *Suda za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti* i odluka o ustanovljenju *Zemaljske komisije za suđenje ratnim zločincima i saradnicima okupatora* donete su na Velikoj antifašističkoj narodnooslobodilačkoj skupštini Srbije 9–12. novembra 1944. godine u Beogradu. Kao pravni osnov za kažnjavanje kolaboranata, narodnih neprijatelja i stvaranje državne svojine poslužili su akti kao što je *Odluka Predsedništva AVNOJ-a od 21. novembra 1944. o prelasku u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvstru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile*.⁴ Njome je u celini ekspropirisana imovina domaćih Nemaca i domaćih narodnih neprijatelja do donošenja zakona o konfiskaciji i *Zakona o oduzimanju ratne dobiti* koji je donelo Predsedništvo AVNOJA 24. maja 1945. godine.⁵ Zaštiti nove države i društveno-ekonomskog uređenja bili su namenjeni *Zakon o zaštiti narodne imovine, Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje* i *Zakon o suzbijanju nedozvoljene špekulacije i privredne sabotaze*, doneti tokom aprila i maja 1945.⁶ Taj proces je pravno zaokružen donošenjem *Zakona o konfiskaciji* 9. juna 1945. godine.⁷

Vojni sudovi su na temelju *Uredbe o vojnim sudovima* i *Odluke Predsedništva AVNOJ-a* iz novembra 1944. godine za najteža krivična dela sudili osumnjičenim označenim kao neprijatelji naroda, sve dok Privremena narodna skupština DFJ nije u avgustu 1945. godine usvojila *Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države* (usklađen sa Ustavom 16. januara 1946) i *Zakonom o vrstama kazni*.⁸ Taj zakon je

dokumenata iz neprijateljskih izvora, više hiljada fotografija o zločinima i njihovim izvršiocima, prikupljen je obiman informaciono-dokumentacioni materijal (štampa, plakati, publikacije) okupatora i njegovih pomagača, vršene su mnogobrojne ekshumacije žrtava. AJ, DK-110, fasc 1.

2 *Službeni list DFJ* 48/45, *Službeni list DFJ* 66/45 od 1. septembra 1945.

3 S. Cvetković (2015), *Između srpa i čekića, represija u Srbiji 1944–1953*, 96 i dalje.

4 *Službeni list DFJ* 2, od 6. februara 1945.

5 *Službeni list DFJ* 36, od 29. maja 1945.

6 *Službeni list DFJ* 36/45.

7 *Službeni list DFJ* 40/45, od 12. juna 1945.

8 Najznačajnije odredbe *Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države* na osnovu kojih se najčešće sudilo političkim delinkventima su: čl. 2, koji je sadržao opštu definiciju krivičnog dela

delimično, po sadržaju i sistematičnosti, oponašao Krivični zakonik RSFSR definišući praktično kontrarevolucionarna krivična dela (čl. 58). Iako se taj izraz pojavljuje u tekstu i naslovu tek 1951. godine (jer do tada političke okolnosti nisu dozvoljavale da se narodnooslobodilačka borba predstavi kao socijalistička revolucija) po sadržaju već je 1945–1946. definisano *kontrarevolucionarno krivično delo*, koje je postalo glavni i opšti oblik delikta protiv države (političkog delikta).⁹ U tom zakonu su primenjene uopštene i neodređene formulacije, tako da se njima može obuhvatiti svako delo i ponašanje koje je upereno protiv države, što se pravdalo brojnim neprijateljima. Kako se u to vreme uspostavljao nov društveno-ekonomski sistem (diktature proletarijata), državni aparat je bio naročito osetljiv na političke delikte i dela protiv društveno-ekonomskih temelja sistema.¹⁰

Tokom decembra 1946. godine, u skladu sa reformama u sektoru bezbednosti, donet je i *Zakon o narodnoj miliciji*, kojim su preciznije utvrđeni njeni zadaci i ovlašćenja.¹¹ Intenziviranje političke represije ogledalo se i u krivičnom zakonodavstvu u noveli *Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države* od 4. decembra 1947. godine (po ugledu na t. 13 čl. 58 Krivičnog zakonika Ruske SFRS) kojom se inkriminišu dela koja su do kapitulacije stare Jugoslavije 1941. godine izvršili vodeći državni i politički funkcioneri „zbog očuvanja neljudskog i nedemokratskog poretka, dela koja su slabila odbranu države, narodne slobode kao i mučenje i proganjanje državljana“. Zakon je imao retroaktivno dejstvo i stvorio je širu pravnu podlogu za eksproprijaciju klasnih neprijatelja. Već krajem 1947. godine usvojen je i opšti deo *Krivičnog zakonika* kojim su uvedeni neki instituti sovjetskog krivičnog prava i dalje je afirmisano *načelo analogije*, kao negacija načela zakonitosti, stroža penalizacija počinitelja koji se ogrešio o zajednicu (npr. tekovine NOB-a) nego onog ko je naštetio pojedincu i opšta kažnjivost pripremnih radnji. Naročito je sankcionisana *neprijateljska propaganda*, kao najmasovniji politički delikt, pa su tako elementi tog krivičnog dela uopšteno i elastično dati. Tokom 1948. stupio je na snagu *Zakon o krivičnom postupku* koji je, u osnovi, rađen po ugledu na sovjetski a koji je davao velika ovlašćenja službi bezbednosti u vođenju istrage. Ovakvo krivično zakonodavstvo bilo je moćno oružje u rukama države i partije u obračunu sa političkim, klasnim i unutarpartijskim neprijateljima u vremenu kada se vlast suočavala sa složenim zadatkom revolucionarne transformacije društva podražavajući sovjetski model.¹²

(delo usmereno na rušenje i dovođenje u opasnost državnog uređenja FNRJ, spoljne sigurnosti, tekovina NOR-a, jednakosti i bratstva jugoslovenskih naroda i njegove vlasti); čl. 3, sa 14 tačaka, prema načelu zakonske analogije za pojedinačna dela koja su smatrana deliktima protiv naroda i države. Krivična dela u drugim tačkama odnosila su se na vojne zločine, izdajstvo u vreme rata i okupacije, špijunažu, diverziju i pružanje pomoći za počinjena krivična dela. U čl. 9 posebno su bliže inkriminisane, ali dosta uopšteno, *propaganda i agitacija* (koja sadrži poziv na nasilno rušenje poretka), a čl. 12 je donosio odredbu o kažnjivosti pokušaja isto kao i za dovršeno delo i odredbe o nadležnosti sudova u postupku. *Službeni list DFJ* 48/45, *Službeni list DFJ* 66/45 od 1. septembra 1945. Privremena narodna skupština je predstavljala prošireni AVNOJ koji je trebalo da primi 118 nekompromitovanih poslanika iz saziva 1938. godine prema preporuci Krimске konferencije.

9 Lj. Bavcon (1988), *Kazneno-pravna zaštita države i njenog društvenog uređenja*. Zagreb, 185.

10 S. Cvetković (2015), 96 i dalje.

11 *Službeni list FNRJ* 101 od 17. decembra 1946.

12 Lj. Bavcon (1988), 183; *Službeni list FNRJ* 28, od 2. aprila 1949.

2. KRIVIČNOPRAVNE OSNOVE POLITIČKE REPRESIJE 1953–1985.

Otklonom od staljinizma i težnjom da se afirmiše samoupravni socijalizam pristupilo se i reformi krivičnog zakonodavstva. Tome je naročito pogodovalo to što je vlast bila učvršćena, politički i unutarpartijski neprijatelji slomljeni, zadobijena međunarodna podrška kroz aranžmane sa zapadnim demokratijama. Stvorili su se uslovi za postupnu liberalizaciju koja se ogledala i u zakonskim normama, mada se praksa sporo menjala, a sudstvo je ostalo strogo pod partijskom kontrolom. Policija je, prema mišljenju zvaničnih ideologa, i dalje imala previše kompetencija u vođenju istraga, ali je na operativnom nivou početak novog razdoblja počeo jasno da se primećuje nakon IV plenuma CK KPJ održanog u junu 1951. godine.

Krivični zakonik 1951. Prva manifestacija novog vremena trebalo je da bude novo, znatno liberalnije krivično zakonodavstvo. Osnovne osobine novog Krivičnog zakonika (KZ) bile su afirmacija načela zakonitosti, odstupanje od sovjetskog uzora i delimično ugledanje na evropsko, pre svega švajcarsko zakonodavstvo. On nije razlikovao podelu na izdaju i veleizdaju ili na napade na unutrašnju i spoljašnju sigurnost već je napad na unutrašnje društveno uređenje smatran i napadom na njenu spoljnu sigurnost i obratno. Naročito treba istaći da u tom zakoniku nisu bile posebno inkriminisane pripremne radnje za „kontrarevolucionarni napad na državno i društveno uređenje“ i za ugrožavanje „državne celine i nezavisnosti“.

Zaštiti opstanka države i njenog društvenog uređenja posvećeni su čl. 101 (ugrožavanje teritorijalne nezavisnosti države) i čl. 100 (kontrarevolucionarni napad na državno i društveno uređenje). Ta krivična dela su formulisana kao delikti preduzimanja koji tretiraju pripremne radnje u širem smislu. To je, prema shvatanju kritičara KZ, ostavljalo preveliku slobodu sudstvu u tumačenju zakona. Uputstvom Vrhovnog suda Jugoslavije od 9. februara 1952. godine takođe se definiše da sa subjektivne strane nije potrebna posebna kontrarevolucionarna namera te je, prema tome, dovoljan umišljaj. Osnov za političku represiju davali su i drugi članovi KZ: „udruživanje protiv naroda i države“ (čl. 117), „udruživanje i kontakti sa stranim organizacijama i državama“ (čl. 109), „beg radi neprijateljske delatnosti i ilegalna emigracija“ (čl. 110). U svrhu političkog progona naročito je često korišćena odredba o „neprijateljskoj propagandi“, čija je generalna klauzula sada oblikovana u konkretno krivično delo (čl. 118); zatim i „zaštita radnog naroda, države, društvene svojine, kao i bratstva i jedinstva naroda FNRJ; izazivanje rasne i verske mržnje“ (čl. 119), na osnovu kojeg su kažnjavane i pogrde, psovke, pevanje nacionalističkih pesama i vređanje državnih organa i njenih predstavnika. Interesantan je u tom smislu bio i čl. 174 KZ (Glava XV) kojim se kažnjavalo vređanje države, njenih organa i predstavnika, koji je u sudskoj praksi često primenjivan u smislu zaštite društvenog uređenja. Krivična dela iz Glave X KZ iz 1951. po pravilu su prikazivana kao „politički kriminal“, dok je zvanično status političkog osuđenika, kao i drugde u Istočnoj Evropi, bio nepoznat.

Krivični zakonik iz 1951. godine ipak je bio korak napred ka načelu zakonitosti i pravne sigurnosti jer je njime ukinuto načelo analogije i raskinuto s boljševič-

kom koncepcijom krivičnog prava. Osim toga, u čl. 100 i 101 učinjena je koncesija delotvornoj zaštiti države i njenog društvenog uređenja prihvatanjem „delikta preduzimanja“ kojim su obuhvaćene i pripremne radnje. Nosioci političke represije u praksi su izigravali odredbe krivičnog zakonodavstva i putem partijski instrumentalizovanog sudstva postigli su neograničene mogućnosti za ostvarivanje represije, prikrivene prividom zakonitosti i pravilima jezičkog i logičkog tumačenja zakona. Na razvoj krivičnog zakonodavstva očigledno je uticala potreba političkog trenutka. Stabilizovanjem državnog i društvenog uređenja i promenom političkog kursa, proklamovanjem demokratskih reformi socijalizma i otvaranjem prema Zapadu javila se potreba za liberalnijim pravnim aktom koji je trebalo da promeni ugled države u svetskoj javnosti stvaranjem privida zakonitosti i ublažavanjem represije nad građanima. Međutim, partijska kontrola sudstva omogućila je vlastima da širokim i rastegljivim tumačenjem zakona, posredstvom sudija i tužilaca, i dalje kažnjavaju političke neistomišljenike.

Novele Krivičnog zakonika iz 1959. Sledeći politiku opšte liberalizacije društva krajem pedesetih godina nastavilo se sa donošenjem još liberalnijih krivičnopравnih akata posvećenih zaštiti države i društvenog uređenja. Opuštenija atmosfera u društvu usled slabljenja spoljnih pritisaka i otpora uslovlila je novelu Krivičnog zakonika iz 1959. godine, koja je, prema opštoj oceni stručne javnosti, posle KZ iz 1951. godine, bila najnaprednija izmena u domaćem krivičnom zakonodavstvu posle rata. Pritom se misli na smanjenje intenziteta krivične represije i uvođenje preventivnih socijalnih mera, ali ne posebno na sankcionisanje političkih delikata.¹³ Novele koje su uvedene 1959. godine u Desetom poglavlju nisu bile velike i bile su ograničene na terminološka i pojmovna određenja i nešto blažu penalizaciju. Znatnije je izmenjena samo definicija dela „neprijateljske propagande“ (čl. 118), što je Svetislav Stefanović kao podnosilac izveštaja Saveznoj narodnoj skupštini obrazložio sledećim rečima: „Bilo je dosta kritike u pogledu naše politike prema političkim krivcima u vezi krivičnih dela neprijateljske propagande. Često tvrde da kažnjavamo pojedince samo za kritiku postojećeg sistema u našoj državi i da se neprijateljskom propagandom zove sve ono što se protivi našoj državnoj politici, pa čak i ako je to izvršeno kao 'naučna analiza'. Te tvrdnje nisu istinite. Ovde se radi o pozivanju na nasilno rušenje našeg sistema vlasti, na obaranje predstavničkih tela i njihovih izvršnih organa... te o teškom i neistinotom prikazivanju naših društveno-političkih odnosa. Takva delatnost opasna je sa osnovne tekovine naše revolucije. Bez obzira pojavljuje li se u obliku pamfleta, različitih rezolucija, članaka ili naizgled naučnih dela, zato ćemo ubuduće svaki napad na tekovine suzbijati, a nosioce takve delatnosti kažnjavati.“¹⁴ Delo „neprijateljske propagande“ je bolje definisano jer je izraz „ko izvrši propagandu“ preciziran kao „ko poziva i podstrekava“ tako da su se neprijateljskom propagandom teže mogli smatrati napisani tekstovi i govori u kojima je izražavano mišljenje, stajalište, uverenje i slično.¹⁵

13 Lj. Bavcon (1988), 191-194.

14 Isto, 192.

15 S. Cvetković (2011), *Između srpa i čekića 2 – Politička represija u Srbiji 1953–1985*, 146 i dalje.

Osim te izmene u tekstu, koja se može tumačiti kao liberalizacija, druga izmena je išla u obrnutom smeru. Dodat je novi oblik krivice, a to je „zlonamerno i neistinito prikazivanje društvenih i političkih prilika u državi – kleveta države“, čime je proširena zona kriminaliteta ponašanja čiji cilj nisu podstrekavanje i pozivanje već su usmerena na restrikciju slobode govora, mišljenja i iznošenja stavova. Tekst ovog člana je kompromisan; s jedne strane se htelo udovoljiti nosiocima političke represije i ostaviti odrešene ruke državi, a s druge strane udovoljiti zahtevima osnovnih načela krivičnog prava preciziranjem pojedinih odredaba. U sudskoj praksi često je dolazilo do odvojenog tumačenja teksta o kleveti države, od prvog dela čl. 118 u kojem se govori o „podstrekavanju i pozivanju“. Često je karakter tumačenja zavisio od sudije i potrebe političkog trenutka, budući da je sudstvo bilo pod direktnim i nesumnjivim uticajem vladajuće partije. Novelom tog člana se čak i nije zahtevala posebna namera već je za vršenje dela neprijateljske propagande bio dovoljan i umišljaj. To je bilo drastično proširivanje zone odgovornosti, s obzirom na to da je lakše dokazati da je učinilac bio svestan mogućnosti da „slušaoci njegove govore mogu shvatiti kao prikazivanje političkih prilika u neprimerenom svetlu, te da se na taj način može oblikovati neprimereno raspoloženje“. Novelirana je i stavka u kojoj se govorilo u KZ iz 1951. godine o širenju fašističkih ili drugih neprijateljskih ideja narodu i državi koja je zamenjena, u duhu novog vremena, sa dva nova stava u kojima se govori o licima koja dolaze u Jugoslaviju s namerom stvaranja „neprijateljske propagande“ ili vrše propagandu uz pomoć i uticaj inostranstva, slanjem agitatora ili propagandnog materijala preko granice.¹⁶ Novim tekstom čl. 118 drastično je izmenjena suština dela neprijateljske propagande i gotovo neograničeno proširena zona kažnjivosti u objektivnom i subjektivnom pogledu, eliminišući neka ograničenja iz KZ 1951. godine.¹⁷

Odgovor na pitanje da li se radilo o potrebi za zaoštavanjem političke represije kroz suzbijanje opozicije i različitih otpora ili samo o legalizaciji postojeće prakse bio bi bliži ovom drugom. Na to upućuje činjenica da vreme posle 1960. spada u najliberalniji period socijalističke Jugoslavije u kome drastično opada broj političkih krivaca, otpor režimu drastično slabi te i potreba za političkom represijom. U praksi je veći broj osuda (po čl. 118) zabeležen u prvoj polovini sedamdesetih, što je više posledica političkih potresa i pobede ideje „čvrste ruke“ i tvrdog krila u redovima SKJ posle 1972. godine nego zakonskih novela. Tek posle demonstracija 1968, a još više nakon 1972. i pisma predsednika Predsedništva SKJ i Izvršnog biroa (u vreme krize povodom maspoka u Hrvatskoj) te posle 1980. godine i smrti Josipa Broza, politički progon je nanovo značajno intenziviran, a kazne pooštrene.

Zakon o štampi iz 1964. godine bio je, u krivičnopravnom smislu, osnov mnogih zabrana i osuda, naročito studentskih glasila krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih. Tome su pogodovale definicije kao što su „uznemirenje građana“ ili „narušavanje javnog reda“. U tom smislu, u stručnoj javnosti pojavila su se mišljenja da *Zakon o štampi* nije u skladu sa Ustavom i da je odredbom o uznemiravanju

16 Isto, 195.

17 S. Cvetković (2011), 146 i dalje.

građana (lažna vest, netačna vest) zakonodavac prešao okvire koji su određeni Ustavom. Bitan za pravno-zakonodavni kontekst političke represije bio je i novi *Zakon o unutrašnjim poslovima* iz 1966. godine,¹⁸ koji je značio veliku reorganizaciju Službe državne bezbednosti (SDB) posle Brionskog plenuma i smene Aleksandra Rankovića, u smislu decentralizacije i demokratizacije. Tim i novim *Zakonom o krivičnom postupku* iz 1967. godine utvrđeni su uloga, položaj i zadaci službe bezbednosti. Posebnim pravilima, donetim na osnovu zakona, prvi put su detaljnije regulisani primena metoda i sredstava u radu službe (koja se orijentiše više na prikupljanje materijalnih dokaza) i njeni odnosi sa drugim službama. Osim toga, poboljšan je status okrivljenog, skraćeno je trajanje i sužena mogućnost izricanja pritvora itd.¹⁹ Zahvaljujući tim propisima, smanjena je mogućnost prekoračenja dužnosti i zloupotrebe službe.

Za intenziviranje političke represije sedamdesetih godina, u vreme društvenih turbulencija, bili su bitni *Zakon o vršenju unutrašnjih poslova u nadležnosti saveznih organa uprave* (decembar 1971), osnivanje *Saveta za pitanje državne bezbednosti* pri Predsedništvu SFRJ i *Komisija za usklađivanje rada organa državne bezbednosti*, sa ciljem daljeg povećanja efikasnosti, koordinacije i kontrole rada raznih bezbednosnih službi i organa unutrašnjih poslova.

3. KRIVIČNI ZAKONIK IZ 1977. GODINE

Posle ustavnih promena 1974. godine usledile su promene u krivičnom zakonodavstvu, pa je septembra 1976. prihvaćen i novi *Krivični zakonik* koji je stupio na snagu 1. jula 1977. godine.²⁰ Istorijski kontekst u kojem je KZ iz 1977. izrađen i usvojen čine političke i društvene nestabilnosti sredinom sedamdesetih (maspok, smena srpskih liberala, obračun sa studentskom levicom), koje su doprinele daljem intenziviranju državne represije i potrebi za pooštavanjem krivičnih odredaba i kaznene politike. S druge strane, spoljni faktori, osnivanje i priprema sednice KEBS-a u Helsinkiju 1975–1976, a zatim i Konferencije u Beogradu 1977. godine delovali su u smislu krivičnopravne liberalizacije.²¹ Posle Univerzalne deklaracije OUN iz 1948. godine, najbitniji dokument kojim se propisuje poštovanje ljudskih prava i sloboda jeste Sedma glava Helsinške povelje (tzv. treća korpa).²² Komisija za ljudska prava pri SSIP-u, osnovana u maju 1977. godine, konstatovala je da je potpisivanje i ratifikovanje paktova „proizvelo određene međunarodne obaveze i da mi do juna meseca ove godine moramo podneti izveštaj o primeni paktova u

18 *Službeni list SFRJ* 49/1966.

19 AJ, SIV 130, 558, AJ, SIV 130, 558, Savezno izvršno veće, *Analiza osposobljenosti i efikasnosti organa unutrašnjih poslova*, SSUP mart 1970, 39, 83-84; AJ, SIV, 130, F 111, 9-16, *Primena odredbe tač. 4, st. 2, čl. 176. Zakona o krivičnom postupku*.

20 *Krivični zakonik SFRJ, Službeni list SFRJ* 44/76.

21 AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 28, *Opšti osvrt na drugu fazu Konferencije KEBS-a u Helsinkiju*, 2-4.

22 AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 650, 03-011, *Informacija o dostavljenim predstavkama Koste Čavoškog i A. Stojanovića* 15. 2. 1977, 1-3.

našem zakonodavstvu“.²³ Disidenti i organizacije za zaštitu ljudskih prava ukazivali su na to da se ekstenzivnim tumačenjem rastegljivih pravnih normi vrši progon političkih protivnika, a time i krše odredbe Sedme glave Helsinške povelje. Normativno i stvarno bili su u tom vremenu u konstantnom sukobu: iako je Ustavom garantovana sloboda misli i opredeljenja (čl. 166), u praksi su manifestacije te slobode često proganjane. Mnogi su uočavali i diskrepanciju između prava naroda na samoopredeljenje i otepljenje koje je garantovano Ustavom iz 1974. godine i progona takvih zahteva.²⁴

Uloženi su naponi da se „društvena samozaštita“ organizaciono i normativno reguliše i da se Krivičnim zakonikom adekvatnije regulišu špijunaža, neprijateljska propaganda, odavanje državnih i vojnih tajni i slična krivična dela. Hitnim noveliranjem Zakonika o krivičnom postupku trebalo je obezbediti efikasnost vođenja istraga i odgovarajućim ovlašćenjima i učešćem i organa bezbednosti u istragama.²⁵ Istaknuta je potreba da se KZ restriktivnije primenjuje u pogledu zaštite državne, poslovne, službene i vojne tajne i da se adekvatnije regulišu odnosi prema strancima uopšte „jer smo se otvorili i sve više se otvaramo zemlju, a nismo se odgovarajuće organizovali da zaštitimo njenu bezbednost“.²⁶ Noveliranjem KZ i ZKP trebalo je adekvatnije definisati krivična dela „koja su uperena protiv interesa i bezbednosti naroda i narodnosti Jugoslavije“, odnosno protiv nezavisnosti i suvereniteta zemlje, i obezbediti veći uticaj službi bezbednosti. Time bi se suzbili različiti kriterijumi krivičnog gonjenja izvršilaca dela protiv naroda i države u praksi u pojedinim republikama i pokrajinama.²⁷

Promene u novom KZ su se, prema oceni pravnih eksperata, svodile na saobražavanje i sadržajno usklađivanje s osnovnim načelima novog ustavnog i političkog sistema. Deseto poglavlje koje govori o „krivičnim delima protiv naroda i države“ postalo je Petnaesto i preimenovano je u „Krivično delo protiv osnova socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja“. Osnovi socijalističkog uređenja koji su dobili pravnu zaštitu prema čl. 281 Ustava SFRJ bili su „radnička klasa i radni ljudi kao nosioci vlasti i upravljanja društvenim poslovima, samoupravljanje, društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, osnovi političke i pravne organizacije zemlje“. Izostavljene su neke inkriminacije, poput čl. 110, st. 1 i čl. 111, st. 1 (ukoliko se odnose na dolazak lica u SFRJ radi vršenja terorizma, uništenje raznih objekta narodne privrede ili vršenje špijunaže) i čl. 117, st. 3 KZ/1951. Dru-

23 AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 47, 80. sednica, maj 1977, *Stenogrami sa sednice Predsedništva SFRJ*, 36.

24 J. Vujić (2007), *Trg maršala Tita – mitovi i realnosti titoizma*, Zagreb, 236.

25 „Društvo koje se na osnovama diktature proleterijata razvija u samoupravno socijalističko društvo, mora da ima instrumente kojim će radničkoj klasi, i društvu u celini, obezbediti da se sačuva od neprijateljske i kontrarevolucionarne delatnosti“, kaže se u obrazloženju inicijative Saveta za državnu bezbednost za promenu ZKP; AJ, Predsedništvo SFRJ, 13, 9. sednica, 19. april 1972, *Savet za poslove državne bezbednosti – izveštaj sa prve sednice saveta održane 21. marta 1972*, 8.

26 AJ, Predsedništvo SFRJ, 13, 9. sednica, 19. april 1972, *Savet za poslove državne bezbednosti – izveštaj sa prve sednice saveta održane 21. marta 1972*, 8.

27 Isto, *Zaključci Saveta za državnu bezbednost*, 3.

go, čl. 100 KZ/1959 promenjen je već u nazivu na način da je „napad“ zamenjen „ugrožavanjem“ objekta krivičnopravne zaštite, čime se želelo da se njegova primena proširi i na ponašanje slabijeg intenziteta i društvene opasnosti. Krivična dela „udruživanje radi neprijateljske delatnosti“ (čl. 136) i „sudelo vanje u neprijateljskoj delatnosti“ (čl. 131) nisu menjana. Krivično delo „neprijateljska propaganda“ (čl. 118) pretrpelo je samo kozmetičke promene – sintagma „nasilna i protivustavna promena društvenog ili državnog uređenja“ zamenjena je opštijim rečima „obaranje vlasti“, što je otvaralo veću mogućnost tumačenja. A u prednacrtu je usvojeno stanovište da se „kleveta države“ izdvoji u poseban stav i kazni blažom kaznom, ali takvo stanovište nije prošlo. Novelom KZ iz 1973. godine u čl. 118 je unet novi, četvrti stav sa tekstom „ko razmnožava propagandni materijal ili ga čuva u cilju daljeg rasparčavanja“.²⁸ Ta odredba je izmenjena u novom KZ tako da se više ne radi o čuvanju nego o posedovanju materijala za koji nije dovoljna namera rasparčavanja, već samo svest optuženog da je takav materijal, generalno, a ne u konkretnom slučaju, namenjen širenju. Izvesna nedorečenost zakona verovatno je bila inspirisana namerom da se ostavi prostora državnim organima za šira tumačenja i moguće zloupotrebe, ali je time ispušteno iz vida da je funkcija krivičnog zakonodavstva, osim toga, i da omogući i legalizuje gonjenje i da omeđi i onemogući preterivanje u ograničavanju ljudskih sloboda i moguće zloupotrebe. Na taj način režim je sebi ostavljao određene ruke i mogućnost da, po potrebi, čvršće sankcioniše određene političke delikte kada bi mogao biti ugrožen politički monopol SKJ. Osim XV glave, i izvesni članovi XVII glave (ranije regulisani čl. 174 KZ/1951), kojima su sankcionisana dela povrede ugleda SFRJ, njenih organa i predstavnika, koristili su se i za politički progon i suzbijanje svake kritike. Takođe, i na osnovu pojedinih članova krivičnih zakona republika i pokrajina sankcionisani su kao politička krivična dela „širenje lažnih vesti, zloupotreba vere i crkve, povreda ugleda republika i pokrajina i naroda i narodnosti Jugoslavije“.²⁹

U javnosti su najčešće napadane odredbe KZ koje su se odnosile na verbalni delikt (čl. 133 KZ/1977 ili čl. 118 KZ/1951), na osnovu kojih su dela „neprijateljske propagande, širenje lažnih vesti, zlonamerno i neistinito prikazivanje društvenopolitičkih prilika u zemlji“ (čl. 292 KZ/1951) kažnjavana kaznom od jedne do 10 godina zatvora.³⁰ Zvanično je obrazloženo da je verbalni delikt kažnjiv u demokratskim zemljama, u kojima takođe niko ne može nekažnjeno vređati državu, njene predstavnike i institucije.³¹ Kritičari tog člana su navodili da samo staljinizam poznaje jedan specifičan „delikt mišljenja“, odnosno uvodi kažnjivost za sumnju o verovatnosti postojanja pretpostavke da neko jeretički misli ili da bi mogao da misli jeretički. Primećeno je i kako paragraf 95 Krivičnog zakonika iz 1929. godine Kraljevine Jugoslavije prepoznaje i sankcioniše takođe kažnjivu neprijateljsku propagandu i

28 *Službeni list* 6/1973. Ovako široko definisana odredba u praksi je prouzrokovala i omogućila nekoliko osuda (najpoznatiji je slučaj osuđenog slovenačkog novinara Draga Jančara) jer je u praksi to shvaćeno i tumačeno u smislu proširenja zone odgovornosti.

29 S. Cvetković (2011), 146 i dalje.

30 V. Šeks (1986), *Delikt mišljenja*, Beograd, 167.

31 „Poređenje otkriva istinu“, feljton *Politički osuđenici u Jugoslaviji* (19), *Borba*, 11. jun 1987, 6–7.

glasi slično kao norma čl. 118 KZ/1951 i čl. 133 KZ/1977.³² Vladimir Šeks osporava i samu mogućnost da se delikt mišljenja izvrši misaonim procesom, smatrajući ga nezavisnim procesom koji je imenantan svakom čoveku i konstatujući da se u totalitarnim režimima često kažnjavaju izražavanje mišljenja, sama ćutnja i uzdržavanje od iznošenja mišljenja. Ipak, ima dilemu da li progon „zlomislitelja“ proističe iz same „revolucionarne i nedemokratske prirode marksističke ideologije“ i učenja o „diktaturi proleterijata“ (koja se netolerantno odnosi prema svakom oprečnom mišljenju i delanju, a svoj vrhunac doživljava u boljševičkom modelu) ili je to „plod izvitoperenja samih Marksovih neodređenih zamisli o društvu“.³³

Rajko Danilović, advokat i autor knjige o političkim progonima, ističe da verbalni delikt u SFRJ nije obuhvatao samo zalaganje za primenu nasilja i propagiranje nasilja u političkom životu, već često i drugačije i suprotno mišljenje. Razlikuje, u smislu ovog zakona, klasično političko delo „veleizdaje“ i „terorizma“ i tipičan delikt mišljenja (*delict d'opinion*). Razliku između demokratija i diktatura vidi u tome što je u diktaturama na osnovu elastičnih, širokih i nepreciznih definicija, na primer, pojmova „neistinito ili „zlomamerno“, i slobodnom interpretacijom instrumentalizovanog sudstva veliki broj građana proganjan samo zbog svojih mišljenja i političkih uverenja – „zatočenici savesti“ („Prisoners of Conscience“) po definiciji međunarodne organizacije za zaštitu ljudskih prava. Popović je ukazivao na neraskidivu vezu prava i politike i na činjenicu da postoje „zakoni koji inkriminišu i ono što se po shvatanju pravne doktrine ne sme inkriminisati slobodnim ljudima“, iscrpno kritikujući odredbe o neprijateljskoj propagandi kao apsurdne i namerno nedorečene. Osim „kaučuk paragrafa“, uočava se i „krojenje zakona“ za dnevno-političke potrebe, na primer *lex specialis*-a. Taj institut je primenjen, na primer, u slučaju profesora praksisovaca 1975. ili ranije, 1962. godine, u progonu Milovana Đilasa koji je objavio knjigu *Razgovori sa Staljinom* pa suđen po naknadno donetom zakonu za odavanje državne tajne.³⁴ Advokat Jovan Barović je smatrao da je delo neprijateljske propagande svesno preširoko definisano – omnibus krivična norma, da se u odredbu „ko zlomamerno i neistinito prikazuje društveno političke prilike u zemlji“

32 Pomenuti član glasi: „Ko javno ili rasturanjem napisa, slika ili objava navodi, podstrekava na izvršenje kojeg od dela iz par. 91-94. ili ko prihvati takav poziv, ako nisu nastupile posledice kakve kazniće se robijom do deset godina.“ Za uvredu Veličanstva i širenje lažnih vesti dobijale su se dve do tri godine. Isto, 196.

33 Isto, 88-97.

34 Grupu *Praksis* su činila osmorica profesora i asistenata Filozofskog fakulteta u Beogradu, pobornika kreativnog marksizma, okupljena oko istoimenog časopisa. Režim je pokušao legalnim putem da ih ukloni sa fakulteta zbog neprijateljske propagande. Budući da nije uspeo izgon kroz institucije Univerziteta, grupa profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu je, odlukom Skupštine SR Srbije od januara 1975. godine, isključena iz nastavnog kolektiva fakulteta, posebno za njih „skrojenim zakonom“, upotrebom novog instituta „stavljanja na raspoloženje“ Republičkom sekretarijatu za obrazovanje i nauku „zbog moralno-političke nepodobnosti“. Osam profesora beogradskog Filozofskog fakulteta, nakon što su izbačeni sa fakulteta, primali su znatno umanjen dohodak (60%) i obustavljeno je finansiranje svih naučnih projekata u kojima su učestvovali kao saradnici. Za iscrpniju analizu i kritiku odredbe o „neprijateljskoj propagandi“ vid. u S. Popović (2003), *Poslednja instanca I*, Beograd, 13, i *Poslednja instanca II*, 339–352; S. Popović (1987), Prilog raspravi o krivičnom delu neprijateljske propagande, *Theoria* 1–2/1987; S. Cvetković (2011), 408 i dalje.

može ugurati čak i najbanalnije kritičko mišljenje i reagovanje, zavisno od političke potrebe, i da je to prepušteno na savest sudijama koji su bili pod snažnim uticajem političkih faktora. Veliki broj „psovačkih delikata“, koji su se mahom svodili na pijane i revoltirane izlive besa prema državi, organima i funkcionerima, nepotrebno je krivično gonjeno budući da je najveći broj bio za sudiju za prekršaje, pa se uvećavao ionako veliki broj političkih krivaca u zemlji, što je bio manji problem od činjenice za šta je sve građanin mogao biti krivično gonjen. Ta odredba, prema Barovićevom mišljenju, bila je davno prevaziđena i kompromitujuća za usvojeni princip *nullum crimen sine lege*, naročito zbog toga što je već u republičkim zakonima postojala odredba o širenju i prenošenju neistinitih i alarmantnih vesti, a na saveznom nivou Zakon o zaštiti ugleda države i njenih predstavnika; za ovakvu vrstu izgređa postojale su dovoljno efikasne prekršajne norme.³⁵

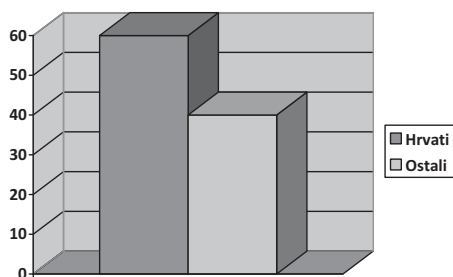
Zvanični organi su negirali postojanje delikta mišljenja pozivajući se na odredbu čl. 166 Ustava SFRJ „koji garantuje slobodu misli i opredeljenja“. U praksi se često kažnjavala „zloupotreba slobode mišljenja“ (čl. 203) i nije se razlikovao misaoni proces od produkta procesa (misli), a odredba o zlonamernosti, opšta i rastegljiva, prepuštena je tumačenju sudija i kriterijumima politike (popularno nazivan „kaučuk paragraf“). Prema Šeksovom shvatanju, samo postojanje čl. 133 na saveznom nivou derogiralo je odredbu čl. 154 Ustava SFRJ, po kojoj su svi pred zakonom bili jednaki jer je savezni zakon pretpostavljao „direktni umišljaj“ (svest o svim obeležjima krivičnog dela), dok su republički (konkretno navodi Hrvatsku) smatrali da on nije nužan, čime su bili stavljeni u neravnopravan položaj osuđeni do jedne godine koji nisu imali pravo apelacije pred saveznim sudom.³⁶ Takođe, zakonska rešenja u svim republikama nisu bila ujednačena, pa je u nekim republikama i pokrajinama verbalni delikt bio oštrije sankcionisan. Broj osuđenih za *delikt mišljenja* naročito je bio veliki u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini sedamdesetih kao i na Kosovu osamdesetih godina, kada je suđeno i po više stotina lica na godišnjem nivou.³⁷ Nacionalna struktura političkih osuđenika trpela je vremenom značajne oscilacije. Odmah posle rata na udaru su, u najvećoj meri, bili Srbi monarhisti i nacionalno orijentisani Hrvati. Među ibeovcima su ogromnu većinu činili Srbi i naročito Crnogorci (zajedno čak više od dve trećine). Do 1966. godine i Rankovićevog pada, tokom pedesetih i u prvoj polovini šezdesetih, postojao je relativno velik broj nacionalno orijentisanih Albanaca (Prizrenski proces, dve grupe Adema Demaćija 1958. i 1962. godine i mnogi drugi). Prema nekim navodima, u KPD Niš početkom pedesetih, pre izgradnje KPD u Istoku na Kosovu, od oko tri hiljada osuđenika, bila je čak trećina zatvorenika Albanaca sa Kosova, raznih političkih zatvorenika, mahom bivših balista i osuđenih zbog krvne osvete.³⁸

35 AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 654, *Predstavka advokata Jovana Barovića Predsedništvu SFRJ 22. novembar 1977*, 21; S. Cvetković (2011), 437 i dalje.

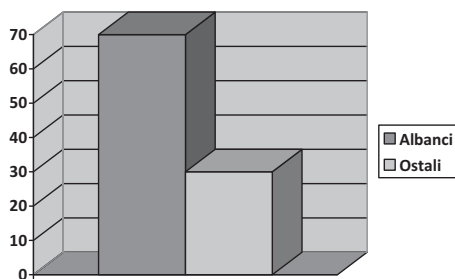
36 Navodi se da je bilo primera da se osuđeniku namerno snižavala kazna ispod jedne godine (u nekim slučajevima i bez zahteva) da stvar ne bi dospela pred Savezni sud Jugoslavije. V. Šeks (1986), 88–97.

37 Samo u periodu 1981–1985. godine 522 lica, od čega 253 na Kosovu; feljton „Politički zatvorenici u Jugoslaviji“, *Politika* 22. maj 1987, 6.

38 V. Đokić, Robijanje demokrate, književnika i akademika Pekića, rukopis, 98 i 124.

Udeo Hrvata u ukupnom broju političkih osuđenika sedamdesetih

Udeo Albanaca u ukupnom broju političkih osuđenika osamdesetih

Kontroverznim članom 133 Krivičnog zakonika sankcionisana je neprijateljska propaganda kao jedan od najčešćih oblika verbalnog delikta. Taj član je bio i povod mnogim akcijama koje su protiv režima ujedinjavale inače vrlo razuđen disidentski front. Tako je početkom osamdesetih u javnosti organizovana peticija kojom se tražila izmena Krivičnog zakonika SFRJ kojom bi se u čl. 1 brisale reči: „zlonamerno i neistinito prikazivanje društveno-političkih prilika u zemlji“, a u tač. 2 bi se neprijateljska propaganda zamenila „pozivanjem na nasilnu promenu ustavnog poretka“. Brisanje i izmena tih odredaba pravdana je uopštenom, dvosmislenom i nepreciznom formulacijom, koja je mogla biti politizovana i pod nju se moglo podvesti sve, zavisno od slobodnog sudijskog uverenja, te činjenicom da je u praksi bilo nemoguće utvrditi zlonamernost učinioaca. Ipak, taj član je izbačen iz KZ SFRJ tek uoči raspada Jugoslavije 1990. godine.³⁹

4. KAZNENA POLITIKA SPRAM „POLITIČKIH DELIKATA“

Politika kažnjavanja političkih delikata po pravilu je bila određena istorijsko-društvenim kontekstom ili trenutnom potrebom režima, ali ona pokazuje i stepen demokratskog postignuća društva. Za isti delikt se posle rata, kada su sudili vojni sudovi, mogla „izgubiti glava“, da bi godinu-dve kasnije bio kažnjavao sa pet-šest godina zatvora. Od kraja 1946. godine za krivična dela iz čl. 3 ZKND bila je propisana sankcija od najmanje tri godine, uz gubitak građanskih prava i konfiskaciju imovine, pa do smrtne kazne u određenim otežavajućim okolnostima. Za krivično delo agitacije i propagande bila je propisana najmanja kazna od jedne godine prisilnog rada. Liberalniji KZ iz 1951, ali i dalje novelacija, po pitanju kapitalnih prestupa posle 1959. godine, i smirivanje političke situacije uslovili su blažu politiku kažnjavanja u petoj i šestoj deceniji. Za inkriminacije namenjene zaštiti države i njenog unutrašnjeg uređenja prema KZ iz 1951. smrtne kazne je bila propisana samo alternativno. Zakonik je razlikovao kontrarevolucionarni napad (čl. 100) i

39 S. Popović (2003), *Poslednja instanca I*, Beograd, 7.

ugrožavanje države i njene celovitosti (čl. 101), za koji je bila propisana kazna od najmanje pet godina zatvora. Novelama iz 1959. godine izmenjen je sistem kazni, u smislu njihove delimične liberalizacije, tako što je uvedena odredba o izuzetnosti smrtne kazne „samo za najteža krivična dela zakonom propisana“, dok je minimalna kazna strogog zatvora povećana na jednu, a maksimalna smanjena na 15 godina zatvora. Od tog procesa ublažavanja odstupilo se 1973. godine kada su izmenama uvedena tri nova *kapitalna dela* u sklopu borbe protiv narastajućeg terorizma i slučajeva otmice aviona: priznavanje kapitulacije, terorizam i ugrožavanje leta vazduhoplova. Kasnijim novelama KZ, do usvajanje novog KZ, nisu menjane propisane kazne sve do 1977. godine kada je novim KZ SFRJ izmenjen sistem krivičnih sankcija. Njime je ukinut sistem dve vrste kazni lišavanja slobode. Zakon sada poznaje samo kaznu zatvora koja može trajati najmanje 15 dana, a najviše 15 godina. Izuzetnost smrtne kazne još je više naglašena, dok su za dela protiv opstanka države, ugrožavanja teritorijalne celine, priznavanja kapitulacije ili okupacije propisane kazne od najmanje pet godina, nalik ranijim odredbama iz 1959. godine. U tom zakonu smrtna kazna nije propisana ni za jedno krivično delo u njegovom osnovnom obliku, već za posebno kvalifikovane slučajeve, za 16 od ukupno 24 krivična dela iz Glave XV. Za krivično delo neprijateljska propaganda za koje je bila 1959. godine propisana maksimalna kazna do 12, sada je smanjena na 10. Za krivično delo izazivanje rasne, verske i nacionalne mržnje i netrpeljivosti“ osnovni maksimum je 1977. smanjen sa 12 na 10 godina. Jedino je za delo izazivanje nacionalne, rasne, verske netrpeljivosti propisan osnovni minimum od tri meseca, što se može smatrati izvesnim pooštrenjem. S druge strane, *Zakonom o pomilovanju* od 1. jula 1977. godina proširene su ingerencije Predsedništva SFRJ, pa su se mogla pomilovati sva lica osuđena za političke delikte, bez obzira na visinu kazne. To je i učinjeno u velikom broju slučajeva, osim u onim gde se procenjivalo da bi mogli biti „ugroženi državni interesi“ ili je bilo reči o osuđenim teroristima.⁴⁰

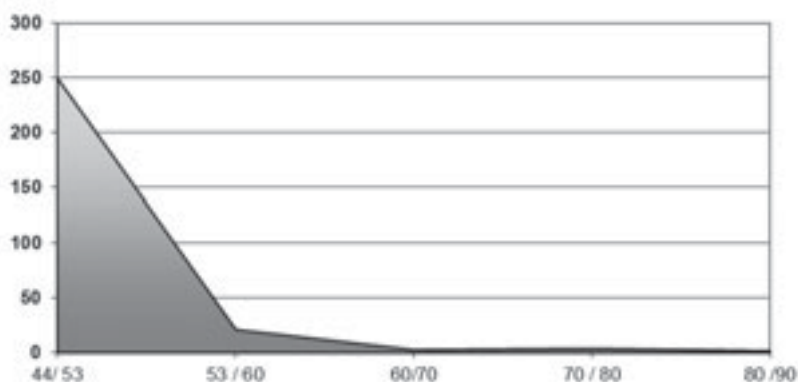
Prosečan broj smrtnih kazni u Jugoslaviji na godišnjem nivou naglo je opadao sa oko 5.500 1945, na nekoliko stotina u godinama do 1951, 1952. na osamdesetak, 1958. petnaestak, a šezdesetih na tri-četiri godišnje, da bi se iskočilo iz trenda opadanja sedamdesetih (1972 – 7, 1973 – 7 i 1976 – 7).⁴¹

Od 1945. do 1976. vojni sudovi su ukupno presudili 6.685 smrtnih kazni i to čak 6.663 do 1953. godine (ili 98 % od svih). Samo 1945–1946. izrečeno je oko 90% (5.996) svih smrtnih kazni u posleratnom periodu. Bez premca je bila godina 1945. sa 5.484 osuđena na smrt (od toga 4.864 civila!), što je čak 15% od svih osuđenih te godine (41.000 lica). Na osnovu sačuvanih presuda, samo u Hrvatskoj su vojni sudovi do avgusta 1945. godine izrekli oko 5.200 osuda (od toga više od 1.500 ili blizu 30% na smrt).⁴²

40 AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 49, 83. sednica, *Odluka Predsedništva SFRJ o pomilovanju povodom Dana republike 1977*, 5 july 1977, 1-3.

41 Interna brošura general-potpukovnika Marka Kalodere *Istorijat Vojnog pravosuđa u JNA*, neobjavljeno, *Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918–1988* (1989), Beograd, I. Janković (1983), *Smrt u prisustvu vlasti*, Beograd.

42 Navodi se i da je tokom rata poginulo 65.600 partizana, od kojih gotovo 30.000 Srba (što je 70% više u odnosu na udeo u društvenoj strukturi) i 52.500 vojnika NDH; Z. Radelić (2006), *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991, od zajedništva do razlaza*, Zagreb, 251.

Prosečan godišnji broj smrtnih kazni
u određenim periodima u Jugoslaviji 1944-1990.

Smrtne kazne koje su izricali vojni sudovi
u Jugoslaviji 1945–1976.⁴³

Godina	AVL	Vojnici	CL u OS	Milicija	Zarobljenici	Civili	Broj	% od broja uk. osuđenih
1945.	36	559	14	-	11	4.864	5.484	15%
1946.	8	44	1	-	24	434	512	2,5%
1947.	9	36	-	1	74	149	269	2,8%
1948.	-	15	-	1	29	63	108	2,0%
1949.	27	33	2	-	92	14	168	2,5%
1950.	19	30	1	6	-	27	83	1,2%
1951.	7	11	-	1	-	9	28	0,4%
1952.	2	2	-	2	-	5	11	0,2%
1953.	4	3	-	-	-	-	7	0,2%
1954.	-	2	-	1	-	-	3	0,1%
1955.	3	-	-	-	-	2	5	0,2%
1967.	1	-	-	-	-	-	1	
1973.	-	-	-	-	-	4	4	Teroristi
1975.	1	-	-	-	-	-	1	
1976.	1	-	-	-	-	-	1	
Ukupno	118	735	18	12	230	5.585 (8,5%)	6.685	4,6%

Početak sedamdesetih godina prvi put se javio pokušaj da se protivljenje smrtnoj kazni institucionalizuje osnivanjem abolicionističkog udruženja koje bi vršilo sistematsku propagandu protiv smrtno kazne i spremalo zakonske projekte za njeno ukidanje. U tom smislu Veljko Komlenović je dobio upozorenje od nadležnog organa unutrašnjih poslova da odustane od udruženja jer mu neće biti omogućena registracija. Borba za ukidanje smrtno kazne je nastavljena početkom osamdesetih.

43 Reč je o izrečenim kaznama, ali sve nisu i izvršene. Prema M. Kalodera.

Poznati advokat u krvnim deliktima i branilac na smrt osuđenih Filota Fila napisao delo *Protiv smrtne kazne* (1981), a Ivan Janković, dve godine kasnije, za to vreme kontroverznu i veoma dokumentovanu studiju o smrtnoj kazni *Smrt u prisustvu vlasti*.⁴⁴

Osim glavnih, krivičnim zakonom iz 1947. bile su propisane i izricane sporedne kazne, kao što su gubljenje političkih i pojedinačnih građanskih prava, konfiskacija imovine, gubljenje državljanstva, gubljenje čina, gubljenje prava javnog nastupa, gubljenje prava na državnu i drugu javnu službu, zabrana vršenja određenog zanimanja, proterivanje, novčana kazna, nadoknada štete i tako dalje. Kasnijom liberalizacijom krivičnog zakonodavstva i pokušajem saobražavanja državne represije sa postulatima pravne države i međunarodnim ugovorima o zaštiti ljudskih prava, neke od njih su postepeno ukidane (gubljenje prava na penziju ili roditeljskih prava), dok se kazna konfiskacije imovine održala uprkos tome što je odavno izgubila svoj klasno-ideološki („eksproprijacija eksproprijatora“) i krivičnopravni smisao.

ZAKLJUČNA RAZMIŠLJANJA

Krivičnopravno zakonodavstvo, pre svega ono namenjeno zaštiti države i društvenog uređenja, pratilo je razvoj celokupnog društva u socijalističkom periodu. Pulsiralo je između potrebe autoritarnog režima za represijom i održanjem komunističkog političkog monopola i propagandne želje i težnje da se društvo prikaže kao demokratsko a represivne težnje saobraze sa osnovnim postulatima pravne države, zakonitostima i pravilima struke krivičnog prava. Osnovne determinante koje su određivale karakter krivičnog prava bile su njegovo instrumentalno poimanje kao sredstva za eliminaciju neprijatelja revolucije (naročito 1944–1951) i spoljnopolitičke okolnosti (1948–1953. i sukob sa Staljinom, drugi sukob sa Moskvom 1958, intervencija u Čehoslovačkoj 1968. godine itd.). Važan je bio i stepen otpora režimu u zemlji (događaji iz 1968. godine, maspok i drugi događaji turbulentnih sedamdesetih, smrt predsednika Josipa Broza Tita itd.). Ključni element koji je usmeravao razvoj krivičnopravnih rešenja ostao je, dakle, ideološko-politički faktor i potreba vladajuće partije za održanjem monopola vlasti i ideologije i/ili imidža liberalne diktature u svetu.⁴⁵ Gotovo svi analitičari istorije krivičnopravnog zakonodavstva zaključuju da je ono pratilo razvoj celokupnog koncepta demokratskog samoupravnog socijalizma i da je, zavisno od potrebe političkog trenutka, partijskih interesa, spoljnih i unutarnjih faktora, koncept pravne države više ili manje guran u stranu.

44 I. Janković (1983), *Smrt u prisustvu vlasti*, Beograd, 212.

45 Neki autori su skloni da suprotstavljenost dveju težnji, represivne i demokratske, prate do 1966. i Brionskog plenuma, na kojem je, navodno, demokratska struja nadvladala birokratsko-represivnu (oličenu u Aleksandru Rankoviću), što je, prema mišljenju tih autora, nagovešteno ranije u odredbama KZ iz 1951, a očitovalo se već u novelama *Zakonika o krivičnom postupku* iz 1967. godine i merama koje su tajnoj policiji oduzele status nosioca nekontrolisane društvene moći i vlasti. Lj. Bavcon, 205; *Službeni list SFRJ* 23/1967.

LITERATURA

- Dokić, Velimir. Robijanje demokrate, književnika i akademika Pekića. Rukopis. „Politički zatvorenici u Jugoslaviji“, *Politika* 22. maj 1987.
- AJ, Predsedništvo SFRJ, 13, 9. sednica, 19. april 1972, *Savet za poslove državne bezbednosti – izveštaj sa prve sednice saveta održane 21. marta 1972.*
- AJ, Predsedništvo SFRJ, 13, 9. sednica, 19. april 1972, *Savet za poslove državne bezbednosti – izveštaj.*
- AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 28, *Opšti osvrt na drugu fazu Konferencije KEBS-a u Hel-sinkiju.*
- AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 47, 80. sednica, maj 1977, *Stenogrami sa sednice Predsed-ništvu SFRJ.*
- AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 49, 83. sednica, *Odluka Predsedništva SFRJ o pomilovanju povodom Dana republike 1977, 5 juli 1977.*
- AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 650, 03-011, *Informacija o dostavljenim predstavkama Ko-ste Čavoškog i Aleksandra Stojanovića 15. 2. 1977.*
- AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 654, *Predstavka advokata Jovana Barovića Predsedništvu SFRJ 22. novembar 1977.*
- AJ, SIV 130, 558, AJ, SIV 130, 558, Savezno izvršno veće, *Analiza osposobljenosti i efikasnosti organa unutrašnjih poslova, SSUP mart 1970.*
- AJ, SIV, 130, F 111, 9-16, *Primena odredbe tač. 4, st. 2, čl. 176. Zakona o krivičnom postupku. Bavcon, Ljubo. Kazneno-pravna zaštita države i njenog društvenog uređenja. Zagreb, 1988.*
- Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića, politička represija u Srbiji 1953–1985.* Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića, represija u Srbiji 1944–1953.* Beograd: Službeni gla-snik, 2015.
- Janković, Ivan. *Smrt u prisustvu vlasti.* Beograd 1983.
- Kalođera, Marko. *Istorijat Vojnog pravosuđa u JNA, neobjavljeno.*
- Krivični zakonik SFRJ, *Službeni list SFRJ 44/76.*
- Politički osuđenici u Jugoslaviji, Borba, 11. jun 1987.*
- Popović, Srđa. *Poslednja instanca I.* Beograd 2003.
- Popović, Srđa. *Poslednja instanca II.* Beograd 2003.
- Popović, Srđa. *Prilog raspravi o krivičnom delu neprijateljske propagande, Theoria 1–2/1987.*
- Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991, od zajedništva do razlaza.* Zagreb 2006. *Službeni list 6/1973.*
- Službeni list DFJ 36/45.*
- Službeni list DFJ 40/45.*
- Službeni list DFJ 48/45.*
- Službeni list DFJ 66/45.*
- Službeni list FNRJ 101/46.*
- Službeni list SFRJ 49/1966.*
- Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918–1988.* Beograd 1988.
- Šeks, Vladimir. *Delikt mišljenja.* Beograd 1986.
- Vujić, Jure. *Trg maršala Tita – mitovi i realnosti titoizma.* Zagreb 2007.

*Srđan Cvetković*⁴⁶

CRIMINAL LAW GROUNDS
FOR POLITICAL REPRESSION IN SERBIA
1944–1985

SUMMARY

Criminal legislation in Yugoslavia, especially its segments focused on protection of the state and social order, followed the general social development of socialist Yugoslavia. It wobbled between the need for repression and maintaining the political monopoly of the Communist Party and propaganda's aim of presenting society as democratic. Repression intentions had to, in due course, be shaped within the framework of the rule of law, legislation, and codes of the criminal law expertise. The basic origins of the criminal law were its instrumental consideration (especially 1944–1951), foreign policy consideration and the level of resistance in the country. Key for understanding remains ideological-political factor and the need of ruling party for maintaining monopoly on power and ideology, resisting foreign and domestic challenges. Almost all historians of the criminal law has agreed that it followed of concept of democratic self-management socialism and, depending on the current political time, the interests of the Party, foreign and domestic factors, the concept of the rule of law was pushed aside to the smaller extent.

Key words: Criminal legislation, Human rights, Political misdemeanors, Socialism, Serbia, Yugoslavia

---

* Institute for Contemporary History, Belgrade, *scvetkovic72@gmail.com*, ORCID 0000-0002-6598-1263.